

נשאת ונתת באמונה? האתיקה בתורת ישראל כתשתית למסחר ולקניין

הרב אברהם גיטר

ה. מי שעומד בדיבורו
ו. מעשה ישראל
ז. בית דין "מוסר"
ח. דובר אמת בלבבו

א. פתיחה
ב. משא ומתן באמונה
ג. אנשי אמונה
ד. באמונה

א. פתיחה

בעולם העסקים החובק-כל ובאקלים המשפטי המאפיין את ההתנהלות העסקית, נוטים לראות בבתי המשפט את הגורם המאזן והמייצב של שוק העסקים. בכל עסקה ובכל חוזה, קטן כגדול, ידיהם של היועצים המשפטיים והמחלקות המשפטיות עמוסות בעבודה משפטית אשר נועדה לתת מענה ולצפות פני עתיד בנושאים רבים מספור אשר קשורים בכל עסקה. המערכת המשפטית כולה עסוקה בהגנות מפני שינויים, בעיגון תנאים ומגבלות, ביצירת חיזוקים מפני פריצת הסכמות ובביצורים שנועדו למנוע הפרת התחייבויות. אילו היו כל העצים נייר הדפסה, וכל הימים דיו, בקושי היו מספיקים להדפסת אין סוף חוזים ארוכים ומפורטים הבאים לתת מענה והגנה לכל דבר ולכל פרט. בתי המשפט כורעים ואף קורסים תחת נטל הדיונים המשפטיים, ויותר ויותר עסקאות עוברות במהלך היווצרותן וביישומן דרך מסדרונות בתי המשפט.

משה רבנו, שופט עליון ראשון לישראל, מייסד המשפט הישראלי כבר אמר להם לישראל: "איכה אשא לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם"¹ ועוד הוסיף לפרט את מנהגם של ישראל להרבות בטיעונים משפטיים בעדויות חדשות ובערעורים.²

* יו"ר מכון משפטי ארץ, אב"ד לממונות ורב היישוב עפרה.

יהא מאמר זה נר זיכרון ליד"צ ר' יצחק ישר ב"ר פינחס הכהן ז"ל שהלך לעולמו ביום כ"ב מנחם-אב תשס"ט. ר' יצחק ישר נשא ונתן באמונה כל ימיו בעסקיו ובעסקי ציבור. בחייו ובמותו היה דוגמה ל"אדם כשר". בג"ע מנחתו כבוד.

1. דברים א, יב.
2. רש"י שם, ד"ה טרחכם.

ואולם כל הטרחה וההוצאה, הזמן והמתח, אינם באים אלא לאותם עניינים שזכאים להיכנס בשערי המשפט. הכל מבינים כי החיים במובנם הטבעי והחי הכוללים את חי הכלכלה והשוק, אינם יכולים להתנהל דרך בתי המשפט. החיים חייבים להתנהל על גבי תשתית של ערכי הגינות ואמון, אשר מוכרחים בעצמם לעמוד על קרקע יציבה ועל יסודות מוצקים. חי הכלכלה והמסחר על פי תורת ישראל אינם נשענים על עמודים שיסודם בארץ כי אם על בסיסים שנטועים בשמים, או ליתר דיוק, ביראת שמים.

החלק המרכזי של חי המסחר והכלכלה חייב להישען על יסוד האמון בין הצדדים. השוק לא יוכל לתפקד וחי המסחר והעסקים לא יוכלו לזרום בחברה שבה הכל מנסים לרמות את הכל, והכל מסתירים מידע וזוממים מזימות כדי לנצל זה את זה. המציאות היא שלגבי רוב רובם של מעשי העוול והרמייה "הקטנים" חל הכלל העממי: זה אכן מרגיז ומקומם אבל עם זה לא הולכים לבית המשפט. כך הוא הדבר במגוון רחב של התנהלויות, החל מסחבת וכלה בניצול ציני של כללים פורמאליים.

בשנים האחרונות הולכת ותופסת מקום בכיר בחיי המשפט והכלכלה הלכת "תום הלב"³ והיא אכן באה לתת מענה משפטי לסוגיה הזו. אלא שגם השימוש בסעד הזה דורש מן הצד הנפגע פתיחת הליך משפטי ארוך ויקר ומייגע וסופה שתהפוך לחלק מן הפורמליזם ומן הכללים הניתנים לפרשנות ולניצול.

ב. משא ומתן באמונה

מושג יסוד יהודי-הלכתי הוא ניהול משא ומתן "באמונה". "אמונה" היא מושג מקביל ל"אמת" כמו במילות התפילה "אמת ואמונה" או "אמת ויציב ונכון וקיים וישר ונאמן". "אדם נאמן" הוא תואר לאיש אמת שמילתו אמת ומעשיו נעשים בתום, ישר ואמת.

התואר נלקח מן הפסוק: "הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא".⁴ רשימת תארים זו היא כידוע רשימת תכונות מחייבת לכל אדם, מבחינתה של היהדות. החובה היא "אחרי ה' אלהיכם תלכו",⁵ ואמרו חז"ל:

וכי אפשר לו לאדם להלך אחר שכניה? ... אלא להלך אחר מדותיו של הקב"ה, מה הוא מלביש ערומים ... אף אתה הלבש ערומים; הקב"ה ביקר חולים ... אף אתה בקר חולים...⁶

ובהתאמה, מה הוא כל דרכיו משפט ואמונה, אף אתה התהלך באמונה וישר. במילים אחרות, המערכת המשפטית של תורת ישראל אינה יוצרת, מבחינה מהותית, כל הפרדה בין חיובים משפטיים לבין מידות טובות וערכים נדרשים.

3. ראו למשל, ע"א 391/08 לסרטון נ' שיוכין עובדים בע"מ, פ"ד לח(2), 237; ד"נ 22/73 בן שחר נ' מחלב, פ"ד כח(2), 89, 98; תמ"ש (תל-אביב-יפו) 25620/01 – ישמח שמואל נ' סוקול אריה, תק-מש 2003(4), 166; תמ"ש (כ"ס) 17480/07 ג. ה. נ' ג. י., תק-מש 2009(1), 299, 306.

4. דברים לב, ד.

5. דברים יג, ד.

6. סוטה יד, א.

הדרישה לניהול משא ומתן באמונה אינה מצטמצמת לניהול עסקים בלבד, אלא זוהי דרישה להתנהלות מקיפה עם כל הבריות ובכל תחום. אבל כידוע משא ומתן עסקי לקראת סיכום עסקה, במהלכה ולאחריה, הוא נקודת מבחן להתנהלותו המקיפה של האדם – "אדם ניכר: בכוסו, ובכיסו, ובכעסו".⁷

בעיקרו של דבר ניתן להוכיח כי על פי דרכה של תורה אין כל הפרש בין הדין לבין לפנים משורת הדין, בין משפט לבין אתיקה, אלא שהראשון "יוצא בדיינין", דהיינו בית דין אוכפים אותו, בזמן שהשני אינו יוצא בדיינין. להלן נראה שאף במקרים בהם בית דין אינו פוסק ומחייב, ישנם מצבים בהם בית הדין מעורב ופוסק. במסכת שבת מובא בשם רבא:

אמר רבא: בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו: **נשאת ונתת באמונה**, קבעת עתים לתורה, עסקת בפריה ורביה, צפית לישועה, פלפלת בחכמה, הבנת דבר מתוך דבר? ואפילו הכי: אי יראת ה' היא ארצרו – אין, אי לא – לא.⁸

חכמים הגדירו באמצעות שאלות וחקירות אלו את מהות חיי אדם ואת הסיכום המתבקש על ידו לאחר חייו.

פותחים בתיאור המצב: בשעה שמכניסין אדם לדין. בשעה של דין פותחים בעסקי דין, בשעה שהאדם נדרש להגיש חשבון עושים עמו חשבון.⁹

לרשימת השאלות המובאות כאן יש לחפש מכנה משותף. נראה כי השאלות כולן מכוונות למתן דין וחשבון בנוגע למחויבותו של אדם בימי חייו לשם "תיקון עולם". תיקון עולם במשמעות של תיקון חיי החברה האנושית, דאגה לשמירתן של נורמות התנהגות ראויה, דאגה לאיכות חייו הפנימית, אחריות לדורות הבאים, שותפות במנגנוני תיקון חברתי וקביעת הנחות מחשבתיות וגיבוש דעה והשקפת עולם על סמך בירור מושגי והבנה עמוקה של נושאי הפעילות.

הצבת שאלת המשא ומתן באמונה בראש רשימת השאלות, היא קביעה ערכית משמעותית שאי אפשר להגזים בחשיבותה. היא מעידה על כך שחכמים זיהו בשאלת האמון ומחויבותו האישית של כל אדם לאמת, את התשתית לקיומה של חברה אנושית מתוקנת. הפרת חובה זו, **דוקא בהפרות שאינן יכולות לבוא בשערי המשפט**, היא מבוא לחורבן החברה. רק לאחר הצבתה של שאלת היסוד הזו אפשר להתקדם לשאלה הבאה: "קבעת עיתים לתורה?"¹⁰

בניגוד לגמרא במסכת שבת, בגמרא בסנהדרין מובא סדר דין אחר:

7. **עירובין** סה,ב. "אדם ניכר" – לשון זו ניתנת להידרש: מתוך עסקיו ניכר האדם ("המענטש") שבו.

8. **שבת** לא,א.

9. הראי"ה קוק (**עין אי"ה שבת** ב, קס) מסביר: "והנה האדם הוא נכנס בעצמו בתוך הדין... ומתוך שהאדם נכנס בעצם הווייתו במעמד הרגשות המזהירות המרגישות את המשפט והצדק בעצם טבעו", וממילא הוא נשאל: כיצד פעלת אתה כל ימי חייך מול מערכת הדין? האם נשאת ונתת באמונה?

10. המדרג בני על פי העיקרון היסודי "דרך ארץ קדמה לתורה" (ילקוט שמעוני בראשית, לד).

אמר רב המנונא: אין תחילת דינו של אדם נידון אלא על דברי תורה.¹¹
התוספות תירצו שני תירוצים לסתירה בדברי הגמרא:

התם [=במסכת שבת] באדם שעוסק בתורה מיירי אלא שלא קבע עתים, והכא
[=במסכת סנהדרין] מיירי כשלא עסק כלל.

אי נמי, שואלים לו תחילה על משא ומתן באמונה ומ"מ יקבל דינו תחילה על דברי
תורה.¹²

כלומר, אדם שלמד תורה שלא-בקביעות נשאל בתחילה אם נשא ונתן באמונה, לעומת
זאת, אדם שלא למד כלל נשאל תחילה על לימוד תורה. התירוץ השני הוא שאכן השאלה
הראשונה היא על משא ומתן באמונה, אולם, השכר והעונש הם ראשית כל על לימוד
תורה. על פי הגמרא בסנהדרין קבע הרמב"ם:

תחלת דינו של אדם אינו נידון אלא על התלמוד ואחר כך על שאר מעשיו...¹³

ביטוי יפה לסדר השאלות במסכת שבת ולחידוש המיוחד שבסדר זה מצוי בנוסח שהובא
על ידי "בעל הטורים" בחיבורו ובמחלוקת המפרשים שם. רבינו יעקב בעל הטורים הביא
את הדברים תחת הכותרת "הלכות דעות". בגרסת הדפוס שלפנינו כתוב כך:

ואחר שיצא מבית הכנסת ילך לבית המדרש קודם שילך לעסקיו ויקבע עת ללמוד
דאמר רבא בשעה שמכניסין האדם לדין אומרים לו **קבעת עתים לתורה**...

ואחר כך ילך לעסקיו דכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון... **וישא
ויתן באמונה**.¹⁴

ה"בית יוסף" הסביר את הטור על פי הגמרא בסנהדרין:

ונראה שרבינו סובר דאין הכי נמי דתחלת דינו אינו אלא על דברי תורה, ובפרק
במה מדליקין [=מסכת שבת] לא נחת אלא למימר על כמה דברים שואלים אותו
ולא דק בסדרא. ומפני כך הפכם רבינו וכתב: קבעת עתים לתורה קודם נשאת ונתת
באמונה...¹⁵

כלומר, לדעת הבית יוסף הגמרא בשבת פירטה את השאלות אך לא הקפידה על הסדר
ובאמת תחילת הדין הוא על תלמוד תורה. אולם, הב"ח פותח את ביאורו לדברי הטור כך:

נשאת ונתת באמונה קבעת עתים לתורה – כך צריך לגרוס ולא כנמצא בספרי רבינו
דגרס איפכא והוא טעות סופר.¹⁶

11. סנהדרין ז, א.

12. תוספות סנהדרין ז, א, ד"ה אלא.

13. רמב"ם תלמוד תורה ג, ה.

14. טור או"ח, קנה-קנו.

15. בית יוסף או"ח, קנה.

16. בית חדש, קנה.

הב"ח מדגיש שסדר השאלות במסכת שבת הוא סדר מחייב שהרי למדוהו מן הסדר שבפסוק "והיה אמונת עתיר"¹⁷ – מסחר באמונה קודם לקביעת עיתים, ובהסבר התירוץ הראשון בתוספות מוסיף הב"ח:

נראה שדעתם, כיוון שהעולם נברא כדי שיתעסקו ישראל בתורה, ואם לא היו מקבלים התורה היה העולם חוזר לתוהו ובוהו, אם כן דבר זה גדול מאד. לכן כשלא למד כלל התורה דנים אותו בתחילה על דברי תורה כי היה הגורם שיחזור העולם לתוהו ובוהו, אבל כשעסק בתורה אלא שלא קבע עיתים לתורה, **אם לא היה נושא ונותן באמונה היה יישוב העולם חרב** כי אין העולם קיים אלא על הדין ועל האמת ועל השלום, וכמו שהאריך רבינו בזה בתחילת חושן משפט. לכן שואלים אותו תחילה: "נשאת ונתת באמונה?" כי דבר גדול הוא כיוון שקיום העולם תלוי בזה.¹⁸

הב"ח מבקש להשיב את ההיררכיה על כנה. אומנם מי שאינו עוסק בתורה כלל אינו מבין לשם מה נברא העולם ו"אינו מן הישוב".¹⁹ אבל משעה שאדם יודע לשם מה נברא העולם הרי שסדר חשיבותם של הדברים לגבי תיקון העולם ויישובו הוא על פי הסדר המחייב: ראשית לכל התנהלות מוסרית ישרה ואמינה ורק לאחריה קביעת העתים לעיסוק בתורה.

בתירוץ השני קובעים התוספות שלעולם שואלים אדם בתחילה על משא ומתן באמונה, ובכל זאת יש להענישו על דברי תורה בתחילה. זאת, כיון שברור שכל כישלונותיו בנושא זה ובנושאים אחרים באו משום שלא עסק בתורה וייתכן שאילו היה לומד אפילו מעט, היה יודע שמשא ומתן באמונה הוא תשתית הקיום האנושי.

ניתן להוסיף ולהסביר את סדר השאלות כך: בתחילה אדם נחקר על חובותיו **כאדם** מצד צלם אלהים האוניברסלי שבו, ורק אחר כך הוא נחקר על היותו **יהודי** מצד סגולת ישראל שבו.²⁰

להלכה כתב הרמב"ם בסוף הלכות קידוש השם,²¹ שמשא ומתן באמונה הוא מופת לאדם המקדש שם שמים אשר עליו ייאמר: "ישראל אשר בכך אתפאר", והחובה לנהוג כך נפסקה להלכה גם בדברי השולחן ערוך.²²

17. ישעיהו לג, ו.

18. בית חרש שם.

19. משנה קידושין א, י.

ניתן להוסיף, שאם אדם אינו שייך כלל לתורה אזי תחילת דינו על דברי תורה, היא בעצם **מבוא** לפני הדין עצמו, כעין "נחל לו לאדם שלא נברא יותר משנברא" (עירובין יג, ב). ברוח זו ניתן להבין מדוע דרשתו של רב המנונא במסכת סנהדרין נאמרה על הפסוק "פוטר מים ראשית מדון" (משלי יז, יד) – המים הם היסוד הראשון בבריאה ככתוב "ורוח אלהים מרחפת על פני המים" (בראשית א, ב; וראו עוד רש"י שם, א). על כן בראשית הדין-המדון יש לבדוק את האדם על המים – ואין מים אלא תורה. אבל מיד לאחר מכן עדיין העולם הוא תוהו ובוהו עד שיעסק האדם ביישובו של עולם ובבניינו על ידי התנהלות באמונה. "לא תהו בראה לשבת יצרה" (ישעיהו מה, יח) – לפיתוח יישובו של עולם.

20. על פי המשנה: "חביב אדם שנברא בצלם... חביבין ישראל שנקראו בנים למקום" (אבות ג, יד).

21. רמב"ם יסודי התורה ה, יא.

22. שולחן ערוך או"ח קנו.

ג. אנשי אמנה

במסכת שבת באה סדרת מאמרים מפי חכמים שונים העוסקים בשאלה הרת גורל: מפני מה חרבה ירושלים? מה היה הקלקול היסודי שגרם לחורבן?

אמר אביי: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחללו בה את השבת... אמר רבי אבהו: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שביטלו קריאת שמע שחרית וערבית... אמר רב המנונא: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שביטלו בה תינוקות של בית רבן... אמר עולא: לא חרבה ירושלים אלא מפני שלא היה להם בושת פנים... אמר רבי יצחק: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שהושוו קטן וגדול... אמר רב עמרם בריה דרבי שמעון בר אבא אמר רבי שמעון בר אבא אמר רבי חנינא: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה... אמר רבי יהודה: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שביזו בה תלמידי חכמים...

ואמר רבא: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי אמנה...²³

דיון קצר שמתפתח לאחר דברי רבא נחתם בקביעה שאובדנם של אנשי אמנה במשא ומתן הוא גורם החורבן. אותו אמורא, רבא, שהציב במסכת שבת את שאלת האמון והאמת בראש דינו של אדם, הוא זה הקובע שמשעה שפסקו אנשי אמת מירושלים בא החורבן. אין כל קושי לראות את קביעתו של רבא המופיעה בחתימת הדיון כקביעה הכוללת את כל הפגמים והקלקולים שמנו החכמים שלפניו.²⁴

ד. באמונה

מקור המושג "באמונה" שבו נקטו חז"ל הוא בפסוק ידוע:

23. **שבת** קי"ט, ב. מהרש"א (חידושי אגדות שם, ד"ה ואמר רבה) מוצא כאן מקום לתוכחה מגולה לבני דורו על עסקי משא ומתן ועל כל גורמי החורבן שהוזכרו בכל דברי החכמים. ואלה מקצת דבריו:

"ובקשו ברחובותיה" ר"ל במקום משא ומתן של הבריות. "אם תמצאו איש" ר"ל אם תמצאו אותו איש שאינה (=הונה) אותך, כי מיד כשמאנה את חבירו במו"מ הרי הוא מחביא עצמו כדי שלא ימצאהו הלוקח מהר וישהה ביד הלוקח החפץ כדי שיראה לתגר (=ואז לא יוכל לתבוע את אונאתו, **בבא מציעא** מט"ב) ואם גם תמצאהו בשוק "אם יש עושה משפט מבקש" לעשות מו"מ באמונה. מה כתיב התם (=בהמשך)? "על כן הכם אריה מיער זאב וגו' [ערבות ישדדם נמר שוקד על עריהם]" שהם העובדי כוכבים שמבקשין ממון ישראל.

והנה רוב עוונות וכמעט כולם הם בדור הזה בעו"ה: איסורי שבת מעט מועיר שנוהרים בהם... ובכל מוצאי שבת רבים הם שדרך חיוב להם להשתכר במוצאי שבתות ולבטל קריאת שמע של שחרית בזמנו. ביטול תינוקות של בית רבן הוא מצוי בכל קהלה גם הבחורים מבטלין רוב הימים בבין הזמנים והולכים ברחובות בביטולים וטיולים. בעניין שהושוו קטן וגדול הוא פרוץ בדור הזה שכל אחד רוצה להיות רב ואב"ד באין תורה... וכל אחד רוצה להנהיג עצמו בעשירות בין בבגדים בין בבתיים ובכל דבר וזה יבא לגזול חביריו... **משא ומתן אינו באמונה בכל מיני אונאה ורביית וגזילה עד שנעשה כהיתר למי שבא לידו ממון חברו ואינו משלם ויש לכל ירא ד' חרד לשום ליבו לכל זאת ומי שבירד למחות ימחה ויוכיח זה את זה על כל זאת. והיה ראוי להאריך בכל זאת אך אמרתי לי אולי לא יהיה משגיח בדבר וכבר אמרו חז"ל בכל כיוצא בזה מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין.**

24. ביחס לנאמנותו של אדם על מעשרות נאמר: "אשתו נאמנת והוא אינו נאמן מתאריךין ואלו ואין לוקחין ממנו אבל אמרו תבוא מאירה למי שאשתו נאמנת והוא אינו נאמן" (ירושלמי דמאי ב, ב).

ולא יחשבו את האנשים אשר יתנו את הכסף על ידם לתת לעושי המלאכה כי

באמונה הם עושים.²⁵

מדובר היה ב"פרויקט שיפוץ" חיזוק בדק הבית של בית המקדש על-ידי המלך יהואש. הפסוק אומר שמנהלי החשבונות הראשיים – האמרכלים, לא תבעו דין וחשבון מן הגזברים אשר קיבלו את הכסף לצורך ביצוע העבודות.

הגזברים היו מעין מנהלי עבודה. הם ודאי באו חשבון עם בעלי המלאכה המבצעים אך הם עצמם קיבלו תקציב ולא נתבעו על ידי החשבים הבכירים לתת דו"ח.²⁶ הגזברים היו אנשים נאמנים ביותר שהכל רחשו להם אמון רב ואיש לא ההיזן לחשוד בכשרים כמותם.

הביטוי "באמונה" חוזר בתוספתא:

הנושא ונותן באמונה והאומר לחבירו: "על מנת שאין לך עלי אונאה" – אין לו עליו

אונאה.²⁷

רש"י הסביר שמדובר באדם שנתן סחורה לשלוחו ואמר לו: "מכור במה שתוכל, ותן לי המעות לזמן פלוני, והנני סומך עליך."²⁸

תוספות הסבירו באופן אחר הנוגע לעצם דיני אונאה: "ונראה דנושא ונותן באמנה היינו שמאמינו בכמה קנה ונותן לו כך ויותר מעט והשתא שייך שפיר אין עליו אונאה,"²⁹ וכך הסביר גם הרמב"ם.³⁰ לדעת תוספות "באמונה" פירושה שקיפות כלכלית וגילוי מלא של נתונים מסחריים בנוגע לעסקה מסוימת. בהתנהלות כזו אין מקום לדיני אונאה, שעניינם דיני עסקה במחיר השונה ממחיר השוק. כיון שהקונה מודע למתח הרווחים של המוכר הוא מסכים למחיר ללא קשר למחיר השוק.

אם נשוב לשאלה "נשאת ונתת באמונה", נפרש שבכל פרט ובכל עסקה שומה על האדם לשאת ולתת באופן שיבטל כל חשש אונאה. מכלול דיני האונאה אינם מעניינו של מאמר זה, אך חשוב לקבוע כי מקומה של האונאה הוא בבית הדין. ובכלל זה, חשיפת נתונים מהותיים שהוסתרו, פגמים ומומים. מחיר מופקע, רמייה או טעות גדולה וכדומה, יביאו להכרזת עסקה כמיקח טעות או כעסקת אונאה והדבר יתוקן על ידי בית הדין. אולם, מעבר לדיני אונאה אדם נשאל, לא בבית דין של מטה, אלא בעולם האמת האם נשא ונתן באמונה.

ביטוי מודרני למונח "באמונה" הוא "גילוי נאות". הכוונה לחשיפת אינטרסים ומגמות, לגילוי קשרים סמויים ולמסירת נתונים מלאים באופן שהצד השני לא יימצא מרומה, או אפילו רק סובל מחוסר מידע לגבי מהות העסקה וכל המסתתר מאחריה. בעולם העסקים

25. מלכים ב, כב, ז.

26. מעניין להשוות את הדבר עם דברי חז"ל על משה אשר החמיר בשקיפות מלאכת המשכן והגיש דין וחשבון מדויק, וראו עוד: שמות רבה נא, ו.

27. תוספתא בבא מציעא ג, כב; בתלמוד בבא מציעא נא, ב, בשינוי קל: "הנושא והנותן באמונה".

28. רש"י בבא מציעא נא, ב, ד"ה הנושא.

29. תוספות בבא מציעא נא, ב, ד"ה הנושא.

30. רמב"ם מכירה יג, ה.

בדרך כלל לא היה מקובל לשאול את המוכר כמה הסחורה עלתה לו, ולכאורה, המידע אינו רלבנטי לעסקה הנוכחית. אבל זה בדיוק הפתח דרכו נכנסים לכל דיני הונאה ואונאה: מחיר מופקע, הסתרת נתונים, העלמת מידע מהותי ועוד ועוד. אלא מול זה ניצבת האופציה למשא ומתן באמונה.

עולם העסקים הולך ומגיע למסקנה, בעיקר בעסקאות ענק החשופות לעיני הציבור והמומחים הכלכלים, שגילויי ושקיפות משתלמים לכל הצדדים. בימינו לא יהיה זה מוזר לשמוע מנהל בכיר מצהיר בגלוי: קניתי בכך ואני מוכר בכך. מלבד הסיבות הטכניות שמקשות על הסתרה, ישנה גם סיבה מהותית והיא שאנשים מבינים שמשא ומתן גלוי מועיל לכולם, הן למוכר והן לקונה, והוא יוצר שוק יותר בטוח ויותר הגון גם בעתיד. גישה זו מחזקת ונתמכת על ידי הדרישה החוקית מחברות גדולות כקטנות להגיש דו"חות מדויקים ומפורטים, לדווח על כל רכישה או מכירה ולמלא חובות ודרישות חוקיות נוספות לרוב. דרישה זו היא בבחינת דרך ארץ שקדמה לתורה, כפי שהצטוו ישראל במרה קודם מתן תורה:

שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו. ויאמר אם שמוע תשמע לקול ה' אלהיך והישר בעיניו תעשה והאזנת למצותיו ושמרת כל חקיו...³¹

הדינים הם קומת המסד למתן תורה, דינים שעניינם התנהגות ביושר. ואמרו במכילתא:

והישר בעיניו תעשה זה משא ומתן. מלמד שכל מי שנושא ונותן באמונה ורוח הבריות נוחה הימנו מעלין עליו כאלו קיים את כל התורה כולה.³²

ואחר כל הדינים והחוקים, בכל עסקה ובכל עת נותר "שטח אפור" נרחב אשר בו יש לנורמה ולהגינות המצפונית והדתית חלק מרכזי – "נשאת ונתת באמונה".

ה. מי שעומד בדיבורו

כלי חשוב נוסף, ליצירת הוגנות עסקית, הוא דין "מי שפרע". הלכה היא שתשלום אינו גומר את המיקח. גם לאחר מתן כסף, כל זמן שהקונה לא משך את החפץ (או ביצע מעשה קניין מועיל אחר), העסקה לא הסתיימה. ובכל זאת כתוב במשנה:

נתן לו מעות ולא משך הימנו פירות יכול לחזור בו, אבל אמרו מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה הוא עתיד להפרע ממי שאינו עומד בדבורו.³³

ובגמרא שם:

אבל אמרו: מי שפרע מאנשי דור המבול ומאנשי דור הפלגה ומאנשי סדום ועמורה וממצרים בים, הוא עתיד ליפרע ממי שאינו עומד בדיבורו. והנושא ונותן בדברים – לא קנה, והחזור בו – אין רוח חכמים נוחה הימנו.

31. שמות טו, כה-כו.

32. מכילתא דרבי ישמעאל בשלח, פרשה א.

33. משנה בבא מציעא ד, ב.

ואמר **רבא**: אנו אין לנו אלא אין רוח חכמים נוחה הימנו. דברים ואיכא בהדייהו מעות – קאי ב"אבל [אמרו: מי שפרע...], דברים וליכא בהדייהו מעות – לא קאי ב"אבל".³⁴

שוב **רבא** הוא זה שעוסק בנושא היושר במסחר. לשיטתו, מי שחוזר בו מעסקה שסוכמה בעל פה לפרטיה "אין רוח חכמים נוחה הימנו", פירושו: "אינו הגון בעיני חכמים",³⁵ אבל אם מדובר בהפרת סיכום ותשלום חל גם "מי שפרע".

רואים אנו עד היכן החובה לשאת ולתת באמונה מגיעה. מי שגרם לצד השני לסמוך על דבריו, מי שהשלה או גרם צער ותסכול לצד שני בעסקה אף על פי שעדיין לא נעשה שום צעד מחייב אלא רק סיכום בעל פה, וחזר בו – זוכה לפנים זועפות, ולביקורת קשה מצד החכמים. אדם כזה אינו זכאי להיות במחיצתם וליהנות מאמונם של חכמי ישראל, שהרי הוא אינו נושא ונותן באמונה.³⁶ אף אם הועבר כבר כסף מיד ליד עדיין יכולים הצדדים לחזור בהם "אבל אמרו, מי שפרע...". זהו כלי חזק מאד להרתעה מפני ניצול לא-הגון של הכללים הפורמליים. עולה מכאן מגמה ברורה אצל חז"ל לשמור על נורמה מוסרית גבוהה וליצור חובות מוסריות מחייבות גם מעבר לסמכות בית הדין לאכוף ולהעניש.

יתירה מזו, נחלקו אמוראים בשאלה האם "מי שפרע" הוא איום רעיוני בלבד או מעשה בית דין: "אביי אמר: אודועי מודעינן ליה, רבא אמר: מילט לייטינן ליה".³⁷ אביי סבר שבית הדין מסתפק בכך שהוא מודיע למי שחזר בו שקללה תחול עליו, ו**רבא** אמר: שבית הדין ממש מקלל אותו. שוב **רבא**³⁸ הוא זה שרואה ב"מי שפרע" פעולת עונשין שמבוצעת על ידי בית הדין כחלק מסמכותו, וכך פסק גם הרמב"ם.³⁹

החידוש הוא שנושא מוסרי זה אינו מתרחש בבית הכנסת או בבית המדרש אלא בבית הדין. בית הדין אינו מופקד רק על שמירת הנורמות, אלא גם על שמירת המוסר החברתי ועל הקוד האתי השולט ברחובות ובשווקים. הדבר מגדיל את השפעת "מי שפרע", וכאשר מתברר לאחד הצדדים שאמנם הוא רשאי לחזור בו אלא שעליו לקבל "מי שפרע" מהווה הדבר לגביו גורם מרתיע ביותר. לעתים מוותר אותו אדם על "זכותו" ובלבד שלא יעמוד

34. **בבא מציעא** מח, א.

35. **רש"י** בבא מציעא מח, א, ד"ה אין.

36. נחלקו ראשונים ואחרונים אם יש בחזרה מחמת שינוי מחיר (יוקר חול) משום מחוסר אמונה. **רמ"א** (ח"מ רד, יא) הביא את שתי הדעות, והכריע שיש מחוסר אמונה גם כאשר השתנה המחיר. לעומת זאת, **ערוך השולחן** (ח"מ רד, ח) הכריע שאם השתנה המחיר וחזר בו – הוא אינו מחוסר אמונה אבל ממידת חסידות ראוי לו שיעמוד בדיבורו.

37. **בבא מציעא** מח, ב.

38. להשלמת התמונה ראוי להזכיר כי **רבא** הוא מגדולי האמוראים אשר דרכו בלימוד בחריפות ובדרך הניתוח העניקו ללימוד העיוני כולו את הכינוי "הוויות דאביי ורבא". החשיבות הרבה שהוא העניק ליושר ולתום הלב באה לידי ביטוי בשני מאמרים נוספים העוסקים בפנימיות האדם: "כל תלמיד חכם שאין תוכו כברו אינו תלמיד חכם" (יומא עב, ב), ו"הקב"ה ליבא בעי" (סנהדרין קו, ב).

39. **רמב"ם** מכירה ז, א-ב.

ב"מי שפרע". כמובן שבגמרא ובפסיקה דנו במצבים שונים בדין זה ובעיקר חקרו ודרשו במצבים שבהם לא יחול דין "מי שפרע" על מי שחוזר בו.⁴⁰

ו. מעשה ישראל

את החובה המוטלת על אדם לעמוד בדיבורו לומדת הגמרא מהפסוק:

לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמשורה. מאזני צדק אבני צדק איפת צדק והין צדק יהיה לכם אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים.⁴¹

על כך נאמר בגמרא:

דאיתמר; דברים, רב אמר: אין בהן משום מחוסרי אמנה, ורבי יוחנן אמר: יש בהם משום מחוסרי אמנה. מיתיבי, רבי יוסי ברבי יהודה אומר: מה תלמוד לומר "הין צדק"? והלא הין בכלל איפה היה? אלא לומר לך: שיהא הן שלך צדק, ולאן שלך צדק! – אמר אביי: ההוא שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב.⁴²

בפרשה המקבילה בספר דברים כתוב על העוולות האלה:

לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן גדולה וקטנה. לא יהיה לך בביתך איפה ואיפה גדולה וקטנה. אבן שלמה וצדק יהיה לך איפה שלמה וצדק יהיה לך למען יאריכו ימיך על האדמה אשר ה' אלהיך נתן לך. כי תועבת ה' אלהיך כל עשה אלה כל עשה עול.⁴³

השימוש בביטוי תועבה מלמד שתועבת הרמייה במסחר זהה לתועבות עריות ועבודה זרה.

עוד אומר הפסוק שהישיבה בארץ מותנית בשמירה על המסחר ההגון.⁴⁴

מכאן מתבררת לנו לשון קללת "מי שפרע": בני ישראל, זרע אברהם "אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט",⁴⁵ עומדים בניגוד גמור לדור הפלגה, לדור המבול, לאנשי סדום ועמורה ולמצרים המשעבדים. אלה משחיתי עולם, ואלה בוניו ומתקניו.

הארץ נשחתה בעבור החמס, הגזל ובעבור השחתת הבשר בדור המבול. היישוב העולמי פוּר ונפוץ עקב העריצות העולמית בדור הפלגה. סדום ועמורה וכל ערי הככר נכחדו ונשרפו במהפכת אלקים על שום שחוקקו חוקים וכתבו תקנות שעיקרן עוול, גזל ואכזריות אין קץ. והמצרים השתעבדו בעם בני חורין ועשו עמהם רעה תחת טובה ושיעבוד תחת הצלה ולא פסקו מלרמותם ולהשלותם, על כן הוכו הם וארצם עשר מכות קשות. אלה מחריבי עולם.

40. בבא מציעא מח,א; קידושין ח,ב, מעשה בבני רב הונא בר אבין שהובא ברי"ף בבא מציעא כט,א; רמב"ם מכירה ז, ה, לגבי נתן לו משכון; שם ט, ב, לגבי הקדש, שם חכמים העמידו דבריהם על דין תורה ואין זכות חזרה.

41. ויקרא יט, לה-לו.

42. בבא מציעא מט,א.

43. דברים כה, יג-טז.

44. ראו עוד מאמרו של הרב יעקב בנימין בספר זה.

45. בראשית יח, יט.

כאן אומרים למי שאינו עומד בדיבורו: הישמר לך! אל תעשה כתועבות הגויים האלה, אלא נהג כבן ישראל שהן שלו – צדק, ומילה שלו – אמת, והוא ממיישבי היישוב ותיקון עולם. בתלמוד ירושלמי מסופר כיצד נהגו אנשי דור הפלגה:

אמר רבי אחא כתיב "כי מלאה הארץ חמס מפניהם", ומה היה חמסן? הוה בר נש נפיק טעין קופה מליאה תורמוסין והיו מתכוונין ונוטלין פחות משהו פרוטה **דבר שאינו יוצא בדינין**. אמר רבי חייה בר ווה "רבה" "רבה" כמעשי אילו כך מעשי אילו.⁴⁶

כוונתו שאנשי דור המבול היו גונבים בחסות פרצה בחוק – כל אחד היה גונב כמות קטנה מאוד, אותה לא ניתן לתבוע בבית דין. רבי חייה מוסיף שיש גזרה שווה שמשווה בין דור המבול עליו נאמר "כי רבה רעת האדם בארץ",⁴⁷ לבין אנשי סדום עליהם כתוב "זעקת סדום ועמרה כי רבה".⁴⁸ רוצה לומר, גם אנשי סדום הצטיינו במשפטנות מרושעת והיו עושים את כל רשתם בחסות החוק הפורמאלי.

ברוח זו כתב הרמב"ם: "... כל החוזר בו בין לוקח בין מוכר לא עשה מעשה ישראל וחייב לקבל מי שפרע...".⁴⁹ דרכם של ישראל עומדת בתכלית הניגוד לדרכי ההרס והחורבן המוסרי אשר מתבטא בדרכם של מי שה' נפרע מהם. רש"י⁵⁰ הסביר שהמקור הוא מהפסוק: "שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפיהם לשון תרמית...".⁵¹ הפסוק בצפניה מציב נורמה מוסרית המגדירה מסגרת לכלל ישראל, היוצא מן הכלל הזה על ידי כזב ותרמית מעלה עליו הנביא כאילו הוציא עצמו מן הכלל.

במשמעות הרעיונית של דין "מי שפרע" הרחיב וביאר בפירוש "תפארת ישראל" למשנה:

דכל חטאי האדם יש להן ד' סיבות: (א) ע"י תאות הארציות, כדור המבול... (ב) סבה הב' לחטוא הוא הכבוד כאנשי דור הפלגה... (ג) סיבה הג' הוא חמדת הממון כאנשי סדום חטאים בממונם... (ד) סיבה הד' לחטוא הוא הכחשת ההשגחה. ובוזה חטא פרעה...

ולכן מי שאינו עומד בדיבורו ויהיה מאיזה מהד' סיבות שזכרנו על ידי זה [גורם] הפסק האמונה מבני אדם ויקרע וינתק קשר חברת האנושי כהמס דונג מפני אש ולכן מזכירין אותו בכל הנ"ל ואומרים לו מי שפרע מאלה הד' כיתות במשפטים גדולים ונוראים באש ובמים הוא יפרע גם כן ממי שאינו עומד בדיבורו ויהיה מאיזה סיבה שיהיה.⁵²

46. ירושלמי בבא מציעא ד, ב.

47. בראשית ו, ה.

48. שם יח, כ.

49. רמב"ם מכירה ז, א.

50. רש"י בבא מציעא מח, ב, ד"ה בעושה.

51. צפניה ג, יג.

52. תפארת ישראל על המשנה בבא מציעא ד, ב.

ז. בית דין "מוסר"

בהקשר של "מי שפרע" ישנם ביטויים שונים בבבלי ובירושלמי. בתלמוד הבבלי הביטוי הוא "לקבל עליו מי שפרע"⁵³, לעומת זאת, בירושלמי הביטוי הוא "ימסור אותו למי שפרע"⁵⁴. נראה שכוונת הירושלמי היא שכאשר קצרה ידו של בית הדין מלטפל בבעיה הוא "מוסר" את אותו אדם למי שיש יכולת בידו, הלא הוא מי שפרע מדור המבול וכו'.

לשון "מסירה" מופיעה גם בהקשר אחר. כאשר שרה אמנו טוענת כלפי אברהם בעניינה של הגר כתוב: "ותאמר שרי אל אברם חמסי עליך... ישפט ה' ביני וביניך"⁵⁵, ועל כך אמרו חז"ל: "אמר רב חנן: המוסר דין על חברו – הוא נענש תחילה... והני מילי, דאית ליה דינא בארעא"⁵⁶.

פירוש, אדם שחש נפגע מעוול שעשה לו חברו וקובל על חברו כלפי שמים, כאומר: רבש"ע אתה היודע כמה פלוני עשה עמי רעה רק אתה יכול לשפוט אותו ולהיפרע ממנו. כך אמרה שרה על אברהם. בגמרא ישנה הסתייגות מצעד קיצוני כזה והזהירו את המוסר שהוא זה שעלול להיפגע תחילה. שהרי בעצם פנייתו המשפטית לקבול על חברו בודקים ומעיינים בדינו שלו תחילה האם הוא בא ב"ידיים נקיות" וראוי שייענש חברו על ידו. בגמרא מודגש, וכך נפסק, כי האפשרות למסור דין קיימת רק בשעה שאין לאדם כל מוצא אחר על פני האדמה. דהיינו שאין בית דין מתאים שבפניו הוא יכול לשטוח את טענותיו.

מכאן ברור ש"מי שפרע" הוא אכן מסירת דין לשמים, כלשון הירושלמי, כיון שבית הדין אינו יכול לחייב ממון במקרה כזה.

צריך לומר שגם במקרה שיש קללת "מי שפרע" על הנתבע, עדיין התובע נמצא בסיכון כלפי שמים, ואם אין ידיו נקיות בדין זה יכול שיתקיים בו "נענש תחילה". על כן נכון יהיה שבית הדין ידבר על לב הצדדים במקרה כזה ויביא אותם לידי פיוס והסכמה, אפילו במחיר פיצוי כספי, על מנת שלא יעמוד שום צד ב"מי שפרע" ושכנגדו ב"מוסר דין".

ח. דובר אמת בלבבו

על כולם עולים דברי הפסוק בתהילים: "מזמור לדוד ה' מי יגור באהלך מי ישכן בהר קדשך. הולך תמים ופעל צדק ודבר אמת בלבבו"⁵⁷. במסכת מכות⁵⁸ נאמר שדוגמא ל"דובר אמת בלבבו" הוא רב ספרא. ומסביר רש"י:

דרב ספרא היה לו חפץ אחד למכור ובא אדם אחד לפניו בשעה שהיה קורא קריאת שמע, ואמר לו: "תן לי החפץ בכך וכך דמים", ולא ענהו מפני שהיה קורא קריאת שמע. כסבור זה שלא היה רוצה ליתנו בדמים הללו והוסיף, אמר: "תנהו לי בכך

53. בבא מציעא מח.ב.

54. ירושלמי בבא מציעא ד, ב.

55. בראשית טו, ה.

56. בבא קמא צג.א.

57. תהלים טו, א-ב.

58. מכות כד, א.

יותר". לאחר שסיים קריאת שמע אמר לו [רב ספרא]: "טול החפץ בדמים שאמרת בראשונה, שבאותן דמים היה דעתי ליתנם לך".⁵⁹

רב ספרא ביקש למכור חפץ, ואף שהציעו לו סכום גבוה מאד התעקש למכור בסכום שעליו גמר בליבו בבואו למכור. כאן אין עוסקים בתשלום דמים, בהפרת הבטחה או בדיבור מתחכם אלא בנאמנות מוחלטת למחשבות הלב שאיש לא ידען.

על כן כאשר נסתלק רב ספרא מן העולם הורה אביי לחכמים לקרוע עליו כדין "חכם שמת הכל קרוביו".⁶⁰ באותה הסוגיה מובאת אותה ההלכה גם לגבי "אדם כשר" שכל הבוכה ומתאבל על אדם כשר "מוחלין לו על כל עוונותיו". ואין לך "אדם כשר" יותר ממי שנושא ונותן באמונה בכל דרכיו. ההשוואה בין חכם גדול בדורו לבין אדם כשר מביאה למסקנה המתבקשת: קיומה של התורה תלוי בגדולי לומדיה, וקיומה של החברה כולה תלוי בכשרות אנשיה.

59. רש"י מכות כד, א, ד"ה רב ספרא.

60. מועד קטן כה, א.